

Петро Пиріг

ПИЛИПА ОРЛИКА НЕ ПОКИДАЛА ДУМКА ПРО ВІЛЬНУ УКРАЇНУ

У статті, присвяченій Пилипу Степановичу Орлику, відтворюються основні віхи його життєвого шляху та діяльності. Звертається увага на маловідомі факти службової біографії гетьмана.

Ключові слова: гетьман, Пилип Орлик, козаки, полк, Конституція, шведи, татари, союз, Іван Мазепа, Петро I, Карл XII, Правобережна Україна, Польща, Росія, Прут.

«Вічний мир», підписаний між Росією й Річчю Посполитою 6 травня 1686 р., встановлював їхній союз проти Туреччини й Кримського ханства. Згідно з його умовами, за Росією назавжди закріплювалися Лівобережжя, Київ і Запорозжя. Значна частина Правобережної України залишалась під польською владою [1].

Після укладення договору в Москві постало питання про скасування на Правобережжі гетьманського уряду. Наприкінці літа 1686 р. до Варшави надійшла складена з ініціативи Івана Самойловича царська грамота, яка містила вимоги до польського уряду щодо заборони А. Могили йменувати себе запорозьким гетьманом, а також не дозволяти втікачам із Лівобережжя поселятися на правому березі, а тих, хто потрапив туди після підписання «Вічного миру», відправити в царські володіння. А на переговорах, що проходили в вересні-грудні того ж 1686 р. з нагоди ратифікації «Вічного миру», ставилося питання, аби й «Могиленка (А. Могила. – П.П.) в сторону царської величності повернути».

Тим часом правобережні полки взяли активну участь у поході польської армії на Волощину. А влітку 1687 р. А. Могила разом із правобережними козаками тримав у облозі м. Кам'янець-Подільський (там перебувала турецька залога), звідки привів своє військо «з великою славою». Допомогу йому надавали «сіверські» й запорозькі козаки [2].

За планами Росії, Польща, Австрія й Венеція мали продовжувати боротьбу з турками. А сама вона розпочала активну підготовку спільного походу російських військ та українських козаків на Крим. До нього було залучено 100-тисячне московське військо на чолі з князем В. Голіциним та 50-тисячну козацьку армію під керівництвом гетьмана Івана Самойловича. Того літа стояла люта спека, зовсім не випадали дощі, дошкуляло палюче сонце. Через відсутність води й корму гинули тисячі коней. Епідемія нещадно косила маси людей. Крім того, татари підпалили степ, що ще більше ускладнило становище. Але навіть і в таких неймовірних умовах військо все-таки підійшло близько до Перекопа. Однак воно вже вкрай виснажилось. І тому йти далі й штурмувати місто не було жодної можливості. На військовій раді ухвалили рішення вислати по 20 тисяч російських і українських вояк до турецької фортеці Кизикермен, щоб стежити за татарами й перекрити їм шлях в Україну чи Польщу. Головні сили мали відступати назад [3].

Тож похід на Перекоп виявився невдалим і обернувся поразкою для Росії. І. Самойловича звинуватили в зраді. Невдовзі його заарештували й заслали до Сибіру. На козацькій раді, що відбулася 25 липня 1687 р., українським гетьманом було обрано Івана Мазепу [4].

Із праць вітчизняних істориків перед нами постає портрет «справжнього політичного діяча, який втілює в собі освіченість і аристократизм польського шляхтича, автономізм і дипломатію П. Дорошенка, розсудливість І. Самойловича». Водночас він був людиною хитрою і владолобною.

Обставини склалися так, що, не встигнувши стати гетьманом, І. Мазепа мало не втратив булаву. Прийшовши у 1689 р. до влади, Петро I поспішив розправитись із патронами нового гетьмана: царівну Софію заслали до Троїце-Сергієвого монастиря, а князя В. Голіцина — на Далеку Північ. Загрожував крах і кар'єрі Мазепи. Однак природний розум і дипломатичний хист допомогли йому. Прибувши до царя із щедрими подарунками (одна лише шабля коштувала дві тисячі карбованців), він продемонстрував повну покору, чим завоював царську прихильність [5].

Завоювати авторитет серед широких народних мас новий гетьман не зміг. Як писав В. Б. Антонович, «всі його зусилля спрямовуються на те, щоб створити в Малоросії шляхетський стан і поставити до цього стану поспільство й чернь козацьку у відносини, подібні тим, які існували в Польщі між шляхтою й поспільством: він запрошує до себе на службу польських шляхтичів і складає з них почесний загін, названий «гетьманськими дворянами» [6].

Великі надії гетьман покладав на старшину. Намагаючись заручитися її підтримкою, він роздавав їй у володіння величезні маєтки. За часів Мазепи «козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та кріпацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накидати» [10]. Однак не вся старшина поділяла погляди Мазепи й пристала на його бік. Та значна частина генеральної старшини приєдналася до гетьмана [11]. Його вірним соратником був Пилип Степанович Орлик.

Коріння родоводу Орликів сягає Чехії, де в 1121 р. згадується Станіслав Орлик, представники нащадків якого оселились у Шлезії (Сілезії) й Польщі. Продовжувачем польської лінії був Ян Криштоф Орлик. Його дружиною була дочка подільського воєводи Пиляви. Подружжя мало сина Степана (загинув під Хотиним у грудні 1673 р.). Останній від дружини з литовського роду Малаховських-Володкевичів Ірини мав двох синів: старшого — Степана й молодшого — Пилипа, майбутнього гетьмана.

Народився Пилип Орлик 11 жовтня (ст. стиль) 1672 р. в с. Косуті Опшмянського повіту, що на Віленщині. Початкову освіту він здобув у єзуїтській Віленській академії. З переїздом сім'ї Орликів в Україну Пилип закінчив Києво-Могилянську академію. У цьому знаменитому навчальному закладі великий вплив на нього мав видатний мислитель, професор риторики і філософії Стефан Яворський, який став улюбленим учителем Пилипа й сприяв розвитку його поетичних здібностей та формування світогляду. Саме в академії з-під пера П. Орлика почали виходити хвалебні вірші на честь історичних діячів та сучасників — панегирики. Перший із них побачив світ у 1695 р. Твір мав назву «Руський Алкід» і присвячувався бойовим подвигам Івана Мазепи [12]. Під час церемонії вінчання небожа гетьмана ніжинського полковника Івана Обидовського з дочкою Василя Кочубея (майбутнього генерального судді) Ганною, що відбувалось у батуринській церкві Св. Трійці в січні 1698 р., Стефан Яворський виголосив свою знамениту промову «Виноград Христов» (назва книги, надрукованої в друкарні Києво-Печерської лаври 1698 р., — «Виноград Христов... при венчанні супружества... панна Йоанна у Обедова Обедовского... столника и полковника нежинского проповедію церковною почтенній в церкви Свято-Троїцької Батуринської от иеромонаха Стефана Яворского игумена монастыря Свято-Николского Пустынного Киевского») [13]. А з уст його колишнього учня пролунав панегирик «Сарматський Гіппомен».

У той час Пилип Орлик був писарем консисторським Київської митрополії. Одруження з дочкою полтавського полковника Павла Герцика та Ірини Яблонської Ганною стало знаковою подією в його житті. Відтоді доля назавжди поєднала Орлика з козацькою старшиною. Невдовзі він — «гетьманської військової старшини канцелярист» (згадується в 1702 р.), а згодом — генеральний писар (1707 р.).

Користуючись повною довірою І. Мазепи, П. Орлик був у курсі всіх справ Генеральної військової канцелярії. Йому одному з перших стало відомо про плани

гетьмана щодо відступу від царя й переходу на бік шведського короля Карла XII. Як зазначав сам Орлик, Мазепа відкрив йому свою таємницю 17 вересня 1707 р.: «До сего часу не смел я тебе прежде времени намерения моего и тайны тоей объявлять... А понеже теперь пред тобою не могло то утаитися, прето пред Всеведущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, и не для вышших гоноров, не для большего обогащения, а ни для иных яковых нибудь прихотей, но для вас всех, под властию и реиментом моим зостающих, для жон и детей ваших, для общего добра матки моеї отчизны бедной Украины, всего войска Запорожского и народу Малороссийского, и для подвышшения и разширения прав и волностей войсковых... А если бым для яких-нибудь приватних моих прихотей тое дерзал чинить, побий мене, Боже, в Троицы святой единый и невинная страсть Христова, на души и на теле» [14]. У цих словах гетьман заприсягся Орликові на хресті й євангелії.

М. С. Грушевський розглядав зближення зі шведами як данину традиції, закладеної Богданом Хмельницьким, який звертався до шведської королеви Христини (1650 р.) з пропозицією укладення воєнного союзу проти Речі Посполитої, а згодом налагодив тісні стосунки з Карлом X. Продовжувачем справи гетьмана щодо забезпечення шведсько-українського союзу був Іван Виговський. Під час укладення Корсунської угоди (жовтень 1657 р.) він заявив наступне: «Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорізького з усім військом Запорізьким тим заявляємо — сповняючи наміри покійного Б.Хм., нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз з початку з світлішою королевою Христиною, а потім з часливо нині пануючим Карлом-Густавом королем шведським й.м.л., ми не захотіли відступити від цих його спасенних замірів прагнучи так само бачити в як найкращім розцвіті військо Запорізьке, а його привілеї й вільності в повнім захованню» [15].

У плани Мазепа не входило налагодження відносин зі шведами, та згодом «славної пам'яті Гетьман Ясновельможний Іван Мазепа, подвигнувшись правдою й ревністю за цілість отчизни, прав і вольностей військових, послідує і наслідуючи антецесора свого, славної пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, віддався в оборону найяснішого короля шведського», — писав Пилип Орлик [16].

Пилип Орлик спочатку вагався, намагався з'ясувати в Мазепа, чи існують гарантії того, що при шведах буде краще. Певний час він мав наміри перешкодити планам гетьмана, причому зробити це досить коректно, щоб не образити й не зрадити його. Орлик подумував відкликати від Петра I довірених осіб для нового запрягання гетьмана й старшини, щоб «Без повреждения совести и присяги моей (П. Орлика .— П.П.), и фракцию Мазепину пресекут и старшину всю от оной отвратить». Та на перешкоді цьому стало повідомлення про страту генерального судді В. Кочубея та полтавського полковника І. Іскри. «Якая ведомость мне утрашила, и того ради принужден я был оставить тое умышление, опасаясь такой же и на себя погибели», — зазначав П. Орлик [17]. Напевно, Орлик не знав тоді, що були доноси й на нього. Зокрема, Кочубей звинувачував його в організації зустрічі І. Мазепа з посланцем Станіслава Лещинського — єзуїтом Зеленським. Сипалися звинувачення нахшталт: генеральний писар «нас (генеральну старшину. — П.П.) во всем понижает, безчестит и топчет», «заслуги... старини легче важит и под ноги топчет» тощо. Іскра скаржився, що П. Орлик його «лает, безчестит и в мове передражняет всегда на всяком местцу». В разі сприйняття доносів царем ці звинувачення, звичайно, могли коштувати йому життя.

Пилип Орлик залишився вірним своєму патрону. Він був разом з ним при переході його на сторону Карла XII в жовтні 1708 р. і після поразки шведів під Полтавою, коли Мазепа разом з королем відійшов на територію Туреччини, зупинившись у Бендерах. Із болем в серці він сприйняв смерть гетьмана 2 жовтня 1709 р.

Перед українською еміграцією поставало питання про наступника Івана Мазепа. Обрання гетьмана не здійснювалося півроку. Нарешті було запропоновано три кандидатури: небіж І. Мазепа Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко та генеральний писар Пилип Орлик. Перший відмовлявся він гетьманського уряду. Його цікавили лише скарби дядька: «Войнаровський, наперекір праву і звича-

ям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці й допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом» [18]. Горленко не користувався авторитетом серед старшини. Потенційним претендентом залишався Пилип Орлик. Він користувався авторитетом серед старшини, мав неабиякі знання, дипломатичний хист тощо.

Тож 5 квітня 1710 р. на загальній козацькій раді поблизу містечка Бендери Пилипа Орлика одноголосно обрали гетьманом. Того ж дня було прийнято й важливий документ — «*Pacta et Contitutiones legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*», що ввійшов в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерська Конституція» (вступ і 16 статей).

Конституція засвідчувала, що Пилип Орлик був продовжувачем курсу свого попередника, спрямованого на визнання протекції Швеції: «Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіла після смерті свого найпершого регіментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності». Основні причини цього визначались наступним чином: «Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових» [19].

Програма, висунута при обранні П. Орлика гетьманом, передбачала існування під шведським протекторатом «независимой Украинской Речи Посполитой», кордони якої «должны были охватывать, кроме Левобережной, Северной и Слободской, также и всю Правобережную Украину до р. Случь, предусматривалось отделение части территории от Речи Посполитой, а также подчинение украинскому гетману донцов-некрасовцев и областей Войска Донского».

Конституція передбачала забезпечення демократичних прав і свобод людини, закріплювала принцип поділу гілок влади: законодавчої (Генеральна Рада), виконавчої (гетьман, генеральна старшина, обранці від кожного полку, обмежені в своїх діях законом), судової (підзвітної й контрольованої). Генеральна Рада (рада старшин) мала збиратися тричі на рік: на Різдво, Великдень і свято Покрови. Лев Окиншевич ототожнював її з Радою Панів Великого Князівства Литовського, Боярською Думою Росії та сенатом західноєвропейських країн [20]. Передбачалась виборність посад. Влада гетьмана була обмежена. Державною релігією проголошувалося православ'я.

Документ приділяв значну увагу соціально-економічним проблемам. Захищаючи приватну власність, він не допускав концентрації старшинського землеволодіння та обезземелення рядового козацтва. Передбачалося вдосконалення системи оподаткування, налагодження соціального захисту певних категорій населення тощо. Торгівля регламентувалася нормами звичаєвого права [21].

Конституція 1710 р. визначала політичні плани Пилипа Орлика та основні напрямки його подальшої діяльності. Як зазначав І. П. Крип'якевич, вона була показником того, «в якому напрямі мали йти державні реформи». На думку вченого, Конституція «не ввійшла в життя» [22]. В. О. Замлинський та інші дослідники вважають її діючим нормативним документом на Правобережній Україні до 1714 р. [23]. Безперечним є факт, що «Конституція» Пилипа Орлика є важливою світовою пам'яткою суспільно-політичної та політико-правової думки.

Пилип Орлик прагнув реалізувати свою програму на практиці. У зв'язку з цим він виношував плани оволодіння Правобережною Україною. Для досягнення цієї мети гетьман прагнув залучити передусім Швецію й Туреччину. З Карлом XII була укладена спеціальна угода, згідно з якою він обіцяв продовження війни з Росією й допомогу гетьману. Ще раніше за підтримки французького резидента в Константинополі

Децаера та представника польського короля Станіслава Лещинського Понятовського П. Орликові вдалося схилити на свій бік Туреччину. Він також налагодив зв'язки з кримським ханом. У грудні 1710 р. із Бендер до Криму прибуло посольство Орлика, а 23 січня наступного року було підписано договір про союз між Кримським ханством та гетьманом. Девлет-Гірей зобов'язувався вести спільні дії з козаками гетьмана й не розорювати українське населення.

Однак, незважаючи на договір, що забезпечував військово-політичний союз між Україною й Кримським ханством, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції», а «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України» [24].

Слід зазначити, що на півдні Росії не припиняли своєї діяльності послідовники Кіндрата Булавина. Після відступу вони не поспішали припинити боротьбу з царським урядом. Партіями по 300-500 чоловік некрасівці перебиралися на Тамань, де між річками Анапою й Пучказ заклали земляну фортецю і встановили дев'ять гармат. Донський отаман пообіцяв приєднатися до запорожців і спільно з ханом розпочати наступ на Чигирин. Пилип Орлик прийняв пропозицію. Від нього «послано з Дорощем до Черкес і Кубани, затаючи к своєму злому єдиномислю орду и Некрасова, которий при погибельному сыну Булавину в бунтах на Дону застаючи, туда ж ухилился» [25].

У листопаді 1720 р. Туреччина оголосила війну Росії. Цьому сприяли досягнення і шведської дипломатії. Карл XII сподівався оволодіти ситуацією в Речі Посполитій. Під Києвом він планував вступити в генеральний бій з царським військом, а потім розпочати військові дії на території Правобережної України, залучивши для цього об'єднані сили кримського хана, буджацьких татар, поляків та козаків на чолі з П. Орликом. Надалі військові операції мала розвивати турецька армія.

6-12 січня 1711 р. понад 40 тисяч «зловерной Крымской орды, оголосив войну», перейшли Перекоп. Хан із сином Батир-Гіреєм та двотисячним загоном запорожців і 700 яничарами рушив у напрямку Воронежа з метою зруйнування там корабельної флотилії. Слід зазначити, що спершу Девлет-Гірей не зустрічав серйозного опору з боку населення Слобожанщини. В Ізюмському й Харківському полках йому капітулювали гарнізони Новосергіївської фортеці (у верхів'ї річки Самара), а також міст Мерефа, Тарасівка. Мешканці Водолаги самі відкрили міські ворота.

Однак Новобогородська (Новобогодицька) фортеця дала відсіч татарам. Вона відбилась артилерійським вогнем. Проритися до Воронежа Девлет-Гірею так і не вдалося. На початку березня він повернув на Крим. У татарську неволю потрапило 12 тисяч бранців.

Завдані татарами спустошення в Україні викликали глибоке невдоволення Орликом з боку козацтва й значно похитнули його авторитет.

Буджацькі ногайці на чолі з Магомет-Гіреєм (другим сином хана) у супроводі 9-10 тисяч козаків Орлика, трьох тисяч поляків і татар – вихідців із Литви – Ю. Потоцького направились у сторону Києва. З ними були шведський полковник Цюлих і понад 30 шведських офіцерів [26].

Відомий історик Борис Крупницький з приводу цієї події писав наступне: «Щодо головної акції на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці з своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники, Орлик та Потоцький. Недалеко від Рашкова вони з'єдналися з поляками, які вийшли з Яс, та з буджацько-білгородською ордою під командою султана Мехмед-Герая (другого сина кримського хана). Поляків і запорожців було разом 7000-8000; орди було 20000-30000» [27]. Головною силою походу, таким чином, були татари.

Напередодні походу, 28 січня 1711 р., перебуваючи в військовому таборі під Бендерами, Магомет-Гірей видав зазивний універсал, у якому зазначив: «...Ми заявляємо, що усіх тих, хто з погляду якоїсь особистої вигоди, порушуючи право громадської участі, стане проти настільки рятівного плану дій, або наважиться якимсь

чином протидіяти Нам і Війську Нашому, ми будемо переслідувати як зрадників Батьківщини і наших ворогів та без різниці на стан топтати та давити. Тому ми чесно закликаємо та заохочуємо і всіх, і кожного зокрема, для кого це має значення, [стати на наш бік], оскільки у цю сприятливу нагоду підсилюється бажання власного порятунку, доки чоло покрите волоссям, щоб не нехтували захистом від теперішніх бід батьківщини, яку вони бачать упродовж цілої низки років безжально надломленою. Тому ми надаємо нашу підтримку і щирість, маючи намір поєднати зброю і руки, для визволення Батьківщини з тяжкого ярма неволі, яке на неї наклали Король Август і Московський Цар, щоб вона у ньому не залишилася, якщо ми не будемо одноставними, та й об'єднаймося щиро усіма силами для цієї рятівної праці, щоб таким чином можна було сподіватися з самої Божої милості, задля справедливості, на дуже щасливий кінець здійснення наших планів» [28].

Тим же днем датовано й звернення Карла XII [29]. О. Дубина приходить до висновку, що воно було адресовано насамперед польському населенню тих місцевостей, куди йшли війська союзників [30]. Король присвячував це звернення внутрішньополітичній боротьбі в Речі Посполитій, що мала також зовнішньополітичні й геостратегічні аспекти. Карл XII виявляв схильність до планів Йозефа Потоцького, який пропонував іти на захід — до кордонів Речі Посполитої, у той час як П. Орлик мріяв про встановлення контролю над правобережними українськими землями. Відомо, що останнього підтримали татари. Як зазначав Б. Д. Круницький, «кінець-кінцем заміри Орлика і бажання татар переважили. Вирішено було йти на схід, в напрямі Дніпра. З цього часу почалося сильне ворогування між польським і українським шефами. Конфлікти бували й раніше, але здебільшого персонального характеру. Тепер перевага Орлика почала непокоїти київського воєводу. Обидва почали скаржитись Карлу XII один на одного. Орлика ображала сваволя Потоцького; Потоцький, з свого боку, вказував на те, що Правобережна Україна завжди належала до Польщі і не повинна перейти в руки козаків» [31].

Об'єднане військо швидко просувалося вперед. Невдовзі козаки П. Орлика зайняли територію між Немировом, Брацлавом і Вінницею. Майже всі козацькі полки Правобережної України перейшли на сторону гетьмана, в результаті чого його військо зросло до 16000. Виняток складала лише кілька сотень Білоцерківського полку. Стурбований становищем, київський губернатор Д. Голіцин зазначив: «Сей бок (Правобережжя. — П. П.), кроме Белоцерковского полку, весь был в измене» [32].

Проте в цей час між П. Орликом та султан-калгою, орда якого перебувала у Вінниці, розпочалися чвари й непорозуміння. Останній наполягав припинити наступ. Та Орлик наказав рухатись уперед. Під час перебування в Лисянці він звернувся з універсалом до «войовничого малоросійського народу», в якому закликав не погоджуватись із планами Москви щодо запису українців драгунами, загнання решти населення за Волгу й захоплення Криму, Тамані, Темрюку, «устья морские», що становитиме загрозу Турецькому, Перському, Китайському та Індійському «паньствам» [33]. Листи-універсали Орлика мали розголос на всій Правобережній Україні. Вони розповсюджувались до володінь Переяславського полку. У результаті гетьманові вдалося заручитися підтримкою практично всього місцевого населення.

Пилип Орлик прагнув залучити на свій бік лівобережного гетьмана Івана Скоропадського. У листі до нього він зазначав: «Не йміть віри тим, що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність» [34]. Та, зваживши на гіркий досвід Івана Мазепи, Скоропадський не підтримав Орлика, більше того, він вислав на Правобережжя козацькі полки для боротьби з ним. Однак під Лисянкою лівобережні козаки на чолі з генеральним осавулом Бутовичем були розбиті, а сам очільник потрапив у полон.

На початку весни союзне військо, перейшовши річку Рось, рушило на Білу Церкву. Глибокий сніг та відсутність фуражу для коней значно вповільнювали його рух. Однак 18 березня військо було вже біля міста, а 25 березня почало його облогу. Укріплена

задалегідь Петром I фортеця мала добре забезпечення артилерією, боєприпасами, провіантом. Її оборону тримала російська залога, а також частина вірних цареві козаків на чолі з полковником Танським.

Козаки П. Орлика оволоділи передмістям і протягом двох днів штурмували фортецю. Але через брак артилерії (лише шість гармат) вони не могли завдати їй будь-якої серйозної шкоди.

Згідно з донесенням очільника солдат і козаків, які захищали фортецю, бригадира Анненкова князю Голіцину в Київ, справа виглядала таким чином: «Подступив со всеми силами марта 25 числа к крепости, татары, поляки и козаки начали ее добывать, но в тот же день были отбиты от нее пушечной стрельбой. Тогда гетман Орлик и кошевой Гордиенко дали слово ханскому сыну и старосте Галецкому, что на следующий день они непременно возьмут крепость с боя. И точно, к вечеру против 26 числа Орлик и Гордиенко, собравшись со всеми своими силами и соединившись с жителями богуславскими, корсунскими и сенявскими, внезапно, во время наступившей ночи подошли конницей и пехотой к крепости, сделали со всех сторон окрик, привезли с собой множество фашин и, войдя в нижний острог, покопали шанцы в нем. Осажденные встретили своих врагов выстрелами из пушек и ружей и тем не допустили их ни к верхнему городу, ни к замку. Отразив второе нападение своих врагов, осажденные в 4 часа той же ночи сделали против них вылазку из верного острога в составе одной роты солдат, нескольких гренадер и белоцерковских козаків. Проникнув в самые шанцы своих врагов, они побили гранатами и ружьем «множество неприятелей», немало число из них взяли живых в плен, отняли несколько знамен и гнали их из шанцев через весь острог до Хвастовских ворот, бросая в них гранаты и поражая стрельбой. «И побито их, неприятелей, в том прогнаніи толикое число, что удивленія достойно». Из запорожских старшин пали два полковника, два сотника и несколько других начальных людей. Но осаждавшие и после второго урона не отступили от крепости: собравшись с силами, они снова вышли с пушками в нижний город и, открыв пальбу из пушек и мелкого оружия, приблизились к верхнему городу. Осажденные выслали против своих врагов прежнее число солдат и козаків под начальством прежних офицеров. Последние, подойдя к козацким шанцам, отдали солдатам приказ дать залп из флинтв и бросить в них несколько гранат. Татары, козаки и поляки снова не выдержали и снова побежали. Солдаты не переставали стрелять по убегавшим из ружья, отогнали их за город и опять уложили на месте «довольное число неприятелей». «И так наши, за помощію божією, получа над ними оный поиск, отошли к замку, татары и поляки многолюдством, конницею попрежнему въезжали в то ж место; однакож от наших, которые были на вылазке и на сикурсе, отпор им учинили, и тех поляков из пушек и из другого оружія прогнали и выбили их вон, получа над ними такой-же немалый урон»[35].

Польська піхота була безсила. Татары втратили свій бойовий ентузіазм. «Білгородська орда, розпустивши свої загоны майже до Дніпра, беручи Ясир та руйнуючи церкви, пішла просто до Богу. Гетьмана, Потоцького і цілу армію покинуто було на Божу волю. Наслідком татарської зради було те, що армія Орлика (а вона зросла до 16000 людей) зразу змаліла: правобережне козацтво, що було приєдналося до нового гетьмана, тепер кинулося рятувати своїх близьких від татар, що саме плюндрували села і містечка та брали людей у полон», – писав Борис Крупницький [36].

Слід зазначити, що П. Орлик усіма засобами намагався утримати «братів» по зброї від подібних дій. Він нагадав Девлет-Гіреєві про січневий українсько-татарський договір, який не допускав такої поведінки татар. Крім того, гетьман указав хану на його зобов'язання перед шведським королем відносно того, що в Ясир будуть брати лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це не спинило татар. Вони й надалі продовжували свою брутальну справу. Отже, татары порушили умови союзницького договору, укладеного в січні 1711 р., що гарантував безпеку і спокій населенню України. І це трапилось не в перший раз. У найвідповідальніших ситуаціях татарські союзники зрадили гетьмана Богдана Хмельницького під час битв під Зборовом (1649 р.) і Берестечком (1651 р.) тощо.

Цього разу зрада татар позбавила П. Орлика підтримки з боку правобережних козаків, які змушені були повертатися для захисту своїх домівок. Гетьман відійшов спочатку до Фастова, а звідти з рештками свого війська у спішному порядку відступив до Дністра. А територію Правобережної України тим часом зайняла російська дивізія генерала М. Голіцина [37].

Петро I перебував на той час у Яворові. На початку травня 1711 р. він із задоволенням повідомляв О. Меншикова: «Наши войска будут на Днестре кончая в 15 сего месяца; о хане, чаю, что вы известны, что с уроном великим возвратился и сын его убит на Украине. Здесь Заднепровская Украина вся было к Орлику и воеводе киевскому (Потоцькому. — **Авт.**) пристала, кроме Танского и Галагана; но оную изрядно наши вычистили и оных скотов иных за Днепр к гетьману, а прочих, чаю, в подарок милости вашей в губернию (Ингерманландию. — **Авт.**) на пустые места пришлем» [38].

«Крик жаху й відчаю понісся по всьому краю. Все діло Орлика було звічено. В розпучі писав він до шведського короля, гірко нарікаючи на татар, на цих найфатальніших союзників, яких тільки коли-небудь мала Україна», — писав Дмитро Дорошенко [39].

Невдача змусила Пилипа Орлика приступити до пошуку нових союзників та продукування зовнішньополітичних комбінацій за безпосередньої участі уже турецького султана Ахмеда III.

Улітку 1711 р. російська армія розпочала наступ. Оголосивши війну Туреччині, Петро I вирушив на Правобережну Україну. Невдовзі вирішальна битва відбулася на річці Прут. Активну допомогу султану надавали козаки Пилипа Орлика. Турецькі війська оточили росіян. Петро I опинився перед загрозою полону. Однак завдяки підкупу турецького головнокомандувача-візира росіянам удалося вирватись із пастки. А 13 липня того ж року між Османською й Російською імперіями було підписано мир, який увійшов в історію під назвою Прутський. Згідно з цим договором, Росія відмовлялася від претензій на Правобережну Україну. Вона обіцяла також «не втручатися до козацьких справ».

З метою впливу на процес ратифікації умов Прутського договору Пилип Орлик відправив до Стамбула наприкінці жовтня 1711 р. своїх дипломатів, основна мета діяльності яких зводилась до укладення з Туреччиною договору про перехід України під управління Пилипа Орлика за протекції Порти. На чолі українського посольства було призначено прилуцького полковника Д. Горленка. До нього входили також генеральний писар І. Максимович, генеральний суддя К. Довгополий, генеральний осавул Г. Герцик і кошовий отаман К. Гордієнко. Посли мали відстоювати наступні положення: «1) Османській імперії необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирався б «вільними» голосами; 3) Порти не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі» [40].

У листопаді того ж року українська делегація в Туреччині була зайнята переговорами щодо вирішення умов, згідно з якими уряд Пилипа Орлика повинен був володіти Українським гетьманатом. Як стверджував відомий учений О. Й. Пріцак, між Орликом і султаном Ахмедом III було укладено два договори. За першим із них (між 25-28 грудня 1711 р.) влада Орлика розповсюджувалася на козаків «обох боків Дніпра», тобто на Правобережжя та Лівобережжя. Однак у новому проекті договору вже йшлося лише про правобережні українські землі. Основне положення договору зводилося до наступного: «Ми (турецький султан. — **Авт.**) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією» [41]. Отже, Правобережна Україна переходила в «повне володіння» гетьмана Орлика.

Однак Пилип Орлик прекрасно розумів, що в умовах тогочасного міжнародного становища йому не вдасться закріпитися на правобережних українських землях, адже, крім Росії, на них постійно претендувала Польща. Наступні події цілком очевидно підтвердили це. Під час турецько-російської війни, що розпочалась у листопаді 1712 р., Орликові довелося відвойовувати Правобережжя в Речі Посполитої. Цю місію виконували його війська на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком. Незважаючи на поразку орликівців від коронних військ на чолі з М. Любомирським під Уманню (4 грудня), вони продовжували боротьбу й все ж таки здобули значну частину Правобережної України, де перебували з лютого до листопада 1713 р. Та в кінцевому рахунку акція П. Орлика закінчилася невдачею. Причиною цього стала як військова неспроможність самого гетьмана, так і позиція міжнародної дипломатії. Прагнення гетьмана добитися від польського уряду дипломатичного визнання не допомогло йому втримати Правобережжя під своєю владою. На підставі договору між Туреччиною й Річчю Посполитою від 22 квітня 1714 р. Правобережна Україна остаточно переходила в володіння останньої [42].

У таких умовах Пилип Орлик, звичайно ж, не міг перебувати в Україні. Понад 30 років він провів в еміграції: Швеція, Німеччина, Туреччина, Австрія, Чехія, Молдавія. Та куди б доля не закидала гетьмана, його ніде не покидала думка про вільну Україну.

1. Див. детальніше: Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79. — Оп. 5. — Спр. 14.

Греков И. Б. «Вечный мир» 1686 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1950.

Копреева Т. Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до «вечного мира» 1686 года): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1952.

Wojcik Z. Tractat andruszowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa, 1959.

2. Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи // Український історичний журнал. — 2002. — №5. — С. 119-120.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. — С. 195-196.

3. Востоков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. — 1886. — №2.

Дорошенко Д. Нарис історії України. — К.: Глобус, 1992. — Т. II (Від половини XVII століття). — С. 99-101.

4. Павленко С. Иван Мазепа. — К., 2003.

Пирог П. В. Гетман И. Мазепа как землевладелец // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. — Чернигов, 2007. — С. 48-49.

Пиріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2007. — №6. — С. 14-23.

Пиріг П. В. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи в контексті ідей глобалізації // Глобалізація та цивілізаційні виклики у сучасному світі. Збірник матеріалів круглого столу (18 квітня 2007 року). — Чернігів, 2007. — С. 50-53 і ін.

5. Пиріг П. В. Гетман Иван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). — Чернігів, 2007. — С. 10.

6. Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра / Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 294.

7. Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. — СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. — Выпуск 1. — С. 211, 215.

8. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків / Вибране. — К., 1991. — С. 201.

9. Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. З увагами М. Драгоманова. — Женева, 1885. — Частина перша. — Розділ другий. — С.1.
10. Див.: Дубина О. Геополітичні креслення гетьмана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — №6. — С. 38.
11. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004.
12. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. — Харків: «ФОЛІО», 2008. — С. 297-299.
13. «Виноград» Стефана Яворського (публікація та коментарі Ігоря Ситого, Сергія Горобця) // Сіверянський літопис. — 2009. — №6. — С.114-131.
14. Див.: Реєнт О.П., Коляда І.А. Вказ. праця. — С. 300-302.
15. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 92.
- Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1998. — Т. X. — С. 63.
16. Див.: Дорошенко . — С. 146.
17. Див.: Реєнт О.П., Коляда І.А. Вказ. праця. — С. 303.
18. Див.: Там само. — С. 306.
19. Угода та Конституція Пилипа Орлика у перекладі В. Шевчука // Літературна Україна. — 1990. — 12 липня. — С. 5.
- Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 247.
20. Див.: Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). — М.: Наука, 1990. — С. 51.
- Окиншевич Л. Рада Старшинська на Україні-Гетьманщині // Україна. — 1924. — Кн. 4.
- Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні -Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права Української Академії Наук. — К., 1929. — Т. 6.
21. Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 353-356.
22. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1992. — Видання друге, перероблене і доповнене. — С. 237.
23. Замлинський В.О. Пилип Орлик // Історія України в особах IX-XVIII ст. — К.: Вид-во «Україна», 1993. — С. 348.
24. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — М., 1847. — С. 44-45.
- Субтельний О. Мазепинці. — К., 1994. — С. 194-195.
- Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 249.
25. Див.: Артамонов В.А. Указ. соч. — С. 167.
26. Там само. — С. 52-53.
27. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. — С. 27.
28. Похід Пилипа Орлика в Україну 1711 р. Кримсько-татарський та шведський аспекти (Публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад з латинської Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. — 2011. — №3. — С. 42.
29. Там само. — С. 43-44.
30. Там само. — С. 40.
31. Крупницький Б.Д. Вказ. праця. — С. 28.
32. Мышлаевский А.З. Сборник военно-исторических материалов. — СПб, 1893. — С. 81.
33. Артамонов В.А. Указ. соч. — С. 52.
34. Див.: Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 443.
- Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 251.
35. Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — С. 370-371.
36. Крупницький Б.Д. Вказ. праця. — С. 29.
37. Мельник Л. Остання битва за Гетьманщину // Київська Старовина. — 1994. — №4. — С. 66.

38. Див.: Там само. — С. 68.
39. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 156.
40. Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 253.
41. Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Випуск 1. — С. 307-320.
Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 254.
42. Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 257.

В статье, посвященной Филиппу Степановичу Орлику, воспроизводятся основные вехи его жизненного пути и деятельности. Обращается внимание на малоизвестные факты служебной биографии гетмана.

Ключевые слова: гетман, Филипп Орлик, казаки, полк, Конституция, шведы, татары, союз, Иван Мазепа, Петр I, Карл XII, Правобережная Украина, Польша, Россия, Прут.

The anniversary article, which is devoted to Filipp Stepanovich Orlik, describes basic stages of his life and his activity. This article highlights little-known facts of his hetmans biography.

Key words: hetman, Filipp Orlik, cossaks, regiment, Constitution, swedes, tatars, alliance, Ivan Mazepa, Petr I, Karl XII, Right-bank Ukraine, Poland, Russia, Prut.

